

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏRİ

UOT:94(479.24).

1906-Cİ İLİN FEVRALINDA TİFLİSDƏ BARIŞIQ QURULTAYI

T.ü.f.d., dosent Pərvin Kərimzadə
Gəncə Dövlət Universiteti
[**parvinkerimzade@mail.ru**](mailto:parvinkerimzade@mail.ru)

Xülasə: *Qurultay adı altında müşavirə 1906-cı ilin fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ. Voronsov-Daşkovun sarayında çağırıldı. Bu mötəbər məclisdə azərbaycanlı və erməni əhalini təmsil edən 60-dək nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Şahmurov, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov, Ə.Xasmməədov, A.Ziyadxanov və başqaları iştirak edirdilər. Qurultayın iclaslarına yüksək vəzifəli çar məmurları – general Malama, general Sultan Krım Gəray və başqaları da qatılırdılar.*

Beləliklə, qurultayın bütün qərarları azərbaycanlı nümayəndələrin tələblərinə uyğun gəlirdi. Bu, kiçik də olsa, qələbə idi.

Açar sözlər: milli münaqişələr, qurultay, ziyalılar, erməni terroru, Qafqaz

Ключевые слова: национальные конфликты, съезд, интеллигенция. Армянский террор, Кавказ

Keywords: national conflicts, congress, intelligents, armenian terror, Caucasus

1905-1906-cı illər toqquşmaları faktiki olaraq bütünlükdə regionun sosial-iqtisadi həyatını iflic etməklə, hakimiyyət üçün də kifayət qədər problemlər doğurmağa başlamışdı. Məsələ onda idi ki, 1905-ci ildə başlanan inqilab dalğasını yatırmaq üçün etnik münaqişə kartı çarizm üçün cazibədar görünə bilərdi. Lakin həmin ilin sonlarına doğru, artıq mütləqiyyətin sarsılmayacağı, inqilab həmlələri qarşısında duruş gətirəcəyi bəlli olduğdan sonra tədricən etnik konfrontasiya şəraitini cilovlamaq, məqbul məcraya yönəldərək, sənədləşdirmə zərurəti özünü təkidlə göstərirdi. Ona görə də biz 1906-cı ildə hakimiyyətin erməni-azərbaycanlı qırğınlarını məhdudlaşdırmaq istiqamətində daha qəti cəhdlərini görürük. Belə cəhdlərdən biri kimi iki xalqı barışdırmaq məqsədi güdən xüsusi müşavirənin çağırılması oldu. Qurultay adı altında bu cür müşavirə 1906-cı ilin fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini İ.İ. Voronsov-Daşkovun sarayında çağırıldı. Bu mötəbər məclisdə azərbaycanlı və erməni əhalini təmsil edən 60-dək nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Şahmurov, İ.Hacıyev, Q.Qarabəyov, Ə.Xasmməədov, A.Ziyadxanov və başqaları iştirak edirdilər. Qurultayın iclaslarına yüksək vəzifəli çar məmurları – general Malama, general Sultan Krım Gəray və başqaları da qatılırdılar. Bu mötəbər məclis “Tiflisski listok”, “Qafqaz”, “Novoye obozreniye”, “Mşak”, “Araç”, “Kaspi”, “İrşad” və başqa mətbu orqanları tərəfindən izlənilir və işıqlandırılırdı.

Canışın qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov sadəcə birinci iclasla qatılaraq, giriş nitqi ilə çıxış etdikdən sonra qurultayı tərk etmişdi; sonrakı iclasları onun köməkçisi general Malama aparırdı. Canışının giriş nitqi özlüyündə hakimiyyətin qurultayın mövzusu olan münaqişə gedişində tutduğu mövqeni yetərincə açıqlayırdı. Qraf belə bir əlamətdar etiraf etmişdir: “Məsələ, bu qarma-qarışıqlıqda kimin suçlu olmasında deyil, məsələ ondadır ki, ölkənin maddi rifahını məhv edən bəlaya son qoymaq üçün hansı vasitələr təsirlidir. Bu bəla yalnız quldurlara və inqilabi təşkilatlara sərf edir”. (2) Başqa sözlə, canışının simasında Qafqazın ali hakimiyyətini

münaqişədə haqlı və haqsız tərəfi ortaya çıxarmaq, və buna uyğun olaraq da çözüm mexanizmlərini yaradaraq, işə salmaq deyil, sadəcə “bu bəlaya” hər nə vəchlə olursa olsun, “son qoymaq” qayğılandırır. Belə bir mövqe isə problemin köklü deyil, müvəqqəti, palliativ həllini nəzərdə tuturdu.

1906-cı il fevralın 20-dən martın 6-dək davam etmiş Tiflis qurultayı azərbaycanlı və erməni yanaşmalarının açıq (publik) şəkildə toqquşduğu, iki ictimai diskursun qarşılaşdığı bir meydan olmuşdu. Bu məclisdə Azərbaycan ziyalılarının ümdə diləkləri özünün geniş ifadəsini tapmışdı. Azərbaycanlı xadimlərin, ələlxüsus da Əhməd bəy Ağayevin erməni iftira və ittihamlarına mahir cavabları, sərrast reaksiyaları bütünlükdə daşnak təbliğatının alt-üst edilməsində mühüm rol oynadı. Əhməd bəy Ağayevin fevralın 27-də çıxışı bu baxımdan əlamətdar idi. Ə. Ağayevin “İrşad” qəzetində bilavasitə öz redaktəsi altında getmiş bu nitqi proqram səciyyəsi daşıdığından, ondan geniş bir fraqmenti gətirməyi məqsədəuyğun hesab edirik: “Qafqaz hakimləri müsəlmanları qılinc və zor ilə itaətə gəlmiş rəiyyət bilib, onlar ilə rəiyyət hərbi müamələsini cari qılırdı... Qonşularımız xristianlara hər cür müsaidətlik, hər cür tərgibat (həvəsləndirmə – P.K.) və təşviqat olduğu zamanda, biz təbii və hər bir insana lazım olan ixtiyaratdan məhrum idik. Hətta Rusiya qanunları ... belə bizim hüquq və ixtiyaratımızı məhdud edərdi. Biz qəzetə istədikdə, “siz müsəlmansınız, sizə qəzetə lazım deyil” deyib rədd edərtilər. Biz məktəb istədikdə, “siz müsəlmansınız, sizə məktəb lazım deyil” deyib rədd edərtilər. Və həmçinin qeyri-işlərdə. Dumalarda və qeyr-camaata dair işlərdə ixtiyaratımız məhdud olmuşdu... Cənab Xatisov knyaz Qolisin zamanından şikayət edir... Vaqədə şimdiyədək hökumətin bu günə rəftarına görə ermənilər Qafqazın ağası olmuşdular. Hökumət, mətbuat, ticarət, sənaye bilkülliyə onların əllərində idi. Və ağa olub da, öz ağalarından sui-istifadə edirdilər. Qeyrlərin qabağa getməsinə, tərəqqi etməsinə mane olurdular. Heç kimə yol vermirdilər. Hər vəqtə ki, biz müsəlmanlar hökumətdən bir şey istəyirdik, filfövr (dərhal – P.K.) ona bir sədd bağlayırdılar... Xülasə, şimdiyədək ermənilər hökumətin əsl övladı olub, bizlər isə ögey idik... Bu səbəblərdən naşi ermənilər getdikcə tərəqqi edib, qabağa düşüb, cürəbəcürə, növbənöv xəyallara və fikirlərə düşdülər, müsəlmanlar isə getdikcə dala qalıb, tənəzzül edib, hər bir xəyal və fikirdən məhrum oldular”. Ə. Ağayev öz nitqində hökumətində suçunu əyani bir şəkildə açıqlayırdı: “Lakin ümdə təqsir hökumətdədir. Onun təqsiri, əvvəla, “Daşnaksutyun” kibi müsəlləh və mükəmməl firqələri tərtib edib meydana atılmağa fürsət verməkdir. Saniyən (ikincisi – P.K.), ermənilərə cürəbəcürə ixtiyarat verib bizə ağa etməkdir. Və salisən (üçüncüsü – P.K.) ermənilərin bizlər ilə sui-rəftarıdır (pis rəftarıdır – P.K.). Əgər siz ermənilər və hökumət istəyorlar ki. doğrudan doğruya müsəlmanlar ilə ermənilər arasında saziş düşüb sülh olsun, gərək əvvəla hökumət öz keçmiş günah və gədrələrinə (insafsızlıqlarına, zalımlıqlarına – P.K.) mötərif olub (etiraf edib – P.K.), biz müsəlmanlar barəsində ədalət və insaf üzrə rəftar etsin. Və saniyən bu məclis yekdil və yekcəhət dövlətdən xahiş və tələb etsin ki, müsəlmanlar öz hüquq və ixtiyaratında qeyr tayfalar ilə bərabər və müsəvi olub, hökumət onların tərəqqi və səadətinə məxsusi səy və kuşış (çalışma, cəhd – P.K.) etsin”. (10) Gətirilən fraqment bir sıra cəhətlərinə görə əlamətdardır. Əvvəla, burada azərbaycanlı millət xadimlərinin istər yaşanan ixtilafda, istərsə də ümumən müsəlmanlara münasibətdə çarizmin yürütdüyü siyasətə ciddi qınaqlar yer almışdı. İkincisi, bu münaqişə sadəcə etnik toqquşma süzgəcindən deyil, həmçinin ümumvətəndaş hüquq və azadlıqları kontekstində nəzərdən keçirilirdi. Əhməd bəyin hökumətə xitabən dini-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, müsəlman, o cümlədən azərbaycanlı əhalinin bərabərhüquqlu vətəndaş kimi inkişafı üçün gərəkli hüquqi zəmini formalaşdırmasına

dair tələbi də məhz qeyd olunan yanaşmadan irəli gəlirdi. Üçüncüsü, azərbaycanlı nümayəndələr təkcə vətəndaş hüquqlarının verilməsini kafi hesab etməyərək, habelə dövlət tərəfindən müvafiq institusional şəraitin yaradılması tələbini ortaya qoyurdular. Bu faktın özü Azərbaycan mühitində tərəqqinin sırf ictimaiyyətin öz imkanları hesabına irəli aparmaq potensialının zəifliyindən xəbər verirdi. Lakin sonrakı hadisələr bir daha çarizmin Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafında maraqlı olmadığını təsdiqlədi. Bu amil, eləcə də xeyriyyəçilik hərəkatının daha geniş vüsət alması Azərbaycanın ictimai xadimlərinə öz qüvvələri hesabına irəliləyişi gerçəkləşdirməyə sövq etdi.

Növbəti iclasda Adil xan Ziyadxanov Ə.Ağayevin sözüünə qüvvət verməklə, öz təcrübəsindən yararlanaraq, iddia edirdi: “Özgə millətlərin advokat elmi oxumuş adamları beş il təcrübədən sonra prisyajni poverenni (andlı müvəkillər – P.K.) olurlar. Biz müsəlmanlar isə bu təcrübədən də sonra gərək izn ilə prisyajni olaq. Qanun bu qaydanı qeyri-xristianlar (bu adla Rusiya imperiyasında daha çox yəhudilər ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar, lakin çox vaxt müsəlman əhalisi də xristian olmadığına görə sıxışdırmalarla üzləşirdi – P.K.) üçün qoyubsa da və qəsdli yəhudilər isə də, vəzirlər (nazirlər – P.K.) və hakimlər bu qaydanı biz müsəlmanlara da cari ediblər. Gərək cümləmizin hüquq və ixtiyaratı bərabər olsun”. (11) İşlərinə yarayarkən müsəlmanların hüquq bərabərliyini dəstəkləyən erməni təmsilçilərə A.Ziyadxanovun bu təklifi xoş gəlmədi. Xocayev Gəncədə yeni qaydalar əsasında şəhər dumasına seçkilər nəticəsində azərbaycanlıların üstünlük qazanmasından, bu zaman ermənilərin seçilməməyindən narazılığını bildirdi. Məsələ onda idi ki, 1905-ci ilin mayında Yelisavetpolda şəhər duması qəsnərinin seçkilərində 55 müsəlman qəsnə seçilmişdi. (4) Əslində erməni tərəfinin narazılığın arxasında şəhər özünüidarə orqanlarına seçkilərə dair olduğca qeyri-demokratik, seqreqasiya xarakterli qaydalardan bundan sonra da faydalanmaq və müsəlmanların mütləq, yaxud da nisbi çoxluq təşkil etdiyi şəhərlərdə öz üstün mövqelərini qoruyub saxlamaq cəhdləri dururdu.

Elə həmin iclasda qızğın mübahisə doğuran məsələlərdən biri də dövlət strukturlarına qarşı erməni terroru məsələsi idi. Bu məsələni azərbaycanlı nümayəndələr qaldırmışdılar. Onlar erməni siyasi təşkilatları, ilk növbədə də daşnaklar tərəfindən daim hakimiyyət orqanlarını basqı altında saxladıklarını, bu səbəbdən qorxuya düşən yerli hakimiyyətin çox vaxt həmin təşkilatların etnik təmizləməyə yönəlmiş əməllərinə faktiki göz yumduğunu qeyd edirdilər. Çirkin və qanlı əməllərinin faş olunmasından ehtiyatlanan erməni təmsilçilər hətta bir ara qurultayı tərk edəcəkləri ilə hədələyirdilər. Lakin azərbaycanlı ziyalılar tutarlı dəlil və arqumentlərlə möhkəmləndirilmiş mülahizələri ilə erməni tərəfinin haqsızlığını ortaya qoya bildi. Ə.M.Topçubaşovun qeyd etdiyi kimi, “biz gözüümüzü bağlayıb kor ola bilmərik... Vətənimizdə elə bir halət olub ki, hökumət kişiləri öz insaf və ədalətləri ilə iş görə bilmirlər. Əlbəttə, böyük yerlərdə hədə və qorxu kağızları ilə etina etməyirlər. Lakin vilayətlərdə kiçik qulluqçular böylə kağızlardan qorxub, işlərini insaf ilə tutmayırlar... Bunlara deyəndə ki, niyə böylə iş görürsünüz, deyirlər ki, qorxuruq, külfətimiz var. Biz də ancaq deyirik ki, halət öylə olsun ki, bu günə qulluqçular qorxmayıb, daha öz biinsaflıqlarına pərdə çəkməsinlər”. (12) Azərbaycanlı nümayəndələrin belə bir tələbi əslində bir tərəfdən hakimiyyət orqanlarının xidməti vəzifələrinin birbaşa icrasının təminatına yönəlmişdisə, digər tərəfdən münafişənin əsas hərəkatverici qüvvəsi olan erməni terrorunun, bu terroru özünün gündəlik siyasi davranış üslubu seçmiş erməni millətçi təşkilatlarının aradan qaldırılması məqsədi güdürdü. Ona görə də erməni tərəfi bu tələbə bu qədər qıcıq reaksiya vermiş, hətta müzakirə əsnasında digər məsələlərə keçməyə çağırırmışdı. Təbii ki, azərbaycanlı nümayəndələr belə sapdırıcı manevrlərə uymayaraq,

öz tələblərində israr edirdilər. Bununla əlaqədar Adil xan Ziyadxanov söyləyirdi: “Erməni vəkilləri bizə casus və danosçu deyirlər. Biz böylə iftiralardan qorxmırıq. Sidq və səfa ilə sülhə gəlib də, biz özümüzə borc hesab edirik ki, sülhə mane olan səbəblərin cümləsini görküzək (göstərək – P.K.). O səbəblərdən birisi də terrorudur. Bizə ermənilər deyirlər: terroru götürməkdən ötrü çarə görküzün. Biz çarə görküzə bilmirik. Gərək çarəni hökumət özü arasın. Biz ancaq səbəbləri görküzürük. Əgər bundan sonra da hökumət çarə etməsə, əqəllən (ən azı, barı – P.K.) bizim camaat da öz insafı yanında pak olar”. (12)Azərbaycan tərəfinin söyləri müəyyən dərəcədə də olsa öz bəhrəsini verdi: qurultay terrorla bağlı belə qərar verdi: “Hökumət şiddətli binagüzarlıqlar ilə terroru məhv etsin və müsəlləh firqələri dağıtsın”.

Azərbaycan nümayəndələri qırğınların və iğtişaşların qızıqdırılmasında ilk növbədə başda “Daşnaksutyun” olmaqla erməni təşkilatlarını qınayırdılar; özü də sonuncuların silahlanmasına çar hakimiyyət orqanları barmaqarası baxırdı. (3)Adil xan Ziyadxanov fevralın 27-də çıxışında qeyd edirdi ki, “sülh olmaqdan ən əvvəl lazımdır ki, “Daşnaksutyun” firqəsi aradan götürülsün. Ancaq bu tərqi (yol-P.K.) ilə doğru sülh ola bilər. Biz dövlətdən məxsusi ixtiyarat tələb etmirik. Biz ancaq xahiş edirik ki, bizi də qeyrilər ilə müsəvi (bərabər- P.K.) etsinlər”. (10)

Başlarında məşhur Xatisov qardaşlarının durduğu erməni təmsilçilər isə müsəlmanlara qarşı birbaşa ittihamlar irəli sürmədən, dəymiş maddi zərərin ödənilməsini və suçluların cəzalandırılmasını tələb edirdilər. Elə azərbaycanlı nümayəndələr də eyni şeyləri söyləyirdilər, fəqət bu maddələrin təfsiri fərqlənirdi. Məsələn, Ələkbər bəy Xasməmmədov öz çıxışında qeyd edirdi ki, “müsəlmanlar da müqəssirlərin cəzalandırılmasını və zərərin ödənilməsini tələb edirlər..., lakin bunu məhkəmə qaydası ilə edilməsini, ermənilər isə inzibati qaydada edilməsini istəyirlər”. (6)

Əhalinin tərk-silah olunması məsələsi də kəskin mübahisələr doğurdu. Bu təklif erməni nümayəndəsi Arutyunov tərəfindən irəli sürülmüşdü. Ona qarşı Adil xan Ziyadxanov kəskin şəkildə çıxış etdi. O, mövqeyini belə əsaslandırırıdı ki, “dinc şəhər və ya kənd sakininin əmlakının və həyatının zamanətə alınmadığı hal-hazırda onların tufənglərinin müsadirə olunması ölüm hökmünə bərabərdir”. (6)Bu barədə saziş əldə olunmasını qeyri-mümkün edən bir səbəb də o idi ki, müsəlmanların əksəriyyəti maldarlıqla məşğul idi, çobanlara isə üzərilərində silah gəzdirmək lazım gəlirdi. Ziyadxanovun bu mülahizələrinə Xatisov belə bir irad tutdu ki, müsəlmanlar özlərini yetim-yesir yerinə qoyurlar, halbuki ermənilərdən daha yaxşı silahlanıblar. Onun bu atmacasına Ziyadxanov cavab olaraq müsəlmanların silahları olmasını etiraf etdiyini bildirdi. Lakin eyni zamanda qeyd etdi ki, bu, olduqca bəsit silahlardır – çaxmaqdaşlı tufənglər, berdanka adlanan tufənglər və s. Özü də müsəlmanlar bu silahları açıq-aşkar üzərilərində daşıyırlar. Halbuki ermənilər mauzerlərlə və üçxətli tufənglərlə silahlı olmaqla, bu silahları bəzən müsəlmanların özlərinə belə satırdılar. Erməni nümayəndəsi Spəndiarov da öz növbəsində etiraf edirdi ki, yaranmış “silahlı sülh” vəziyyətində əhalini tərk-silah etmək olmaz, və o, bu sülhün möhkəmliyinə inanmır. Bu replikaya cavabında Topçubaşov uca səslə bəyan etdi ki, sülhə nəyin bahasına olursa olsun nail olmaq lazımdır, və zalda olan nümayəndələrin əksəriyyəti onu alqışlarla dəstəklədi. (6)

Qurultayın yekun iclası martın 4-də baş tutdu. Bir sıra məsələlər üzrə hər iki tərəfdən olan nümayəndələr razılığa gəlsələr də, prinsipial fikir ayrılıqları da var idi. Həmin fikir ayrılıqlarına diqqət yetirmək lazımdır, belə ki onlar hadisələrin sonrakı gedişinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Məsələn, yuxarıda xatırlandığı kimi, tərəflərin fikirləri erməni-azərbaycanlı münəqişəsinin səbəblərinin dəyərləndirilməsində ayrılırdı. Azərbaycanlı nümayəndələr çox doğru olaraq

münaqişənin əsas səbəblərindən biri olaraq, artıq qeyd etdiyimiz kimi, erməni terrorunu, bu terroru təşkil edən və gerçəkləşdirən “Daşnaksutyun” partiyasını göstərir, bu və bu kimi təşkilatlara son vermədən möhkəm sülhün bərqərar olacağına inanmadıqlarını bəyan edirdilər. (7) Buna etiraz edən erməni nümayəndələri iddia edirdilər ki, başlıca səbəb yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyi və başısoyuluğu olmuşdur. Ermənilər arasında təşkilatların meydana gəlməsini isə onlar ermənilərin ağır həyat şəraiti ilə izah edirdilər. Bu şərtlərin dəyişməsi və möhkəm hüquqi düzənin bərqərar olması ilə bu qəbil təşkilatlar özləri mövcudluqlarına son qoyacaqlar. (8) Lakin XX əsrin hadisələrlə zəngin ilk onilliklərinin göstərdiyi kimi, heç bir dəyişən şərait bu təşkilatların fəaliyyətinə xitam vermədi, əksinə, onların nüfuzu yalnız artmaqda idi. Bu zaman erməni nümayəndələrindən A. Xatisov bildirmişdi ki, özbaşınalıq və hakimiyyət orqanlarının qərarlərə və qətlərə göz yumması şəraitində ermənilərin təhlükəsizliyinin təminatı üçün “Daşnaksutyun” partiyasına üz tutmalarını daha etibarlı sayırdı. Adil xan Ziyadxanov cavabında bəyan etmişdi ki, əgər “Daşnaksutyun” öz silahlı qüvvələrini buraxmasa, o zaman müsəlmanlar da öz dəstələrini yaratmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Bu təqdirdə isə sonrakı qanlı toqquşmalar qaçılmazdır, “və çiçəklənən Qafqaz yenidən qan sellərinə bürünəcək”. (5) Əhməd bəy Ağayev də özünün təfəssilatlı nitqində analoji mülahizələr yürüdü. O, Xatisovun fikrinə münasibətini belə açıqlamışdı: “Keçən gün cənab Xatisov öz bəliq (bəlağətli – P.K.) və fəsih (fəsahtli – P.K.) nitqində bizə aşkar və açıq dedi ki, bu “Daşnaksutyun” Rusiyanın böyük ricalının (burada: dövlət adamlarının – P.K.), generallarının və hətta canişin – Qafqaz həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, tərtib olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, saldatları var. Biz müsəlman vəkilləri bunu bu zalda hökumət hüsurunda eşitdikdə heyrat barmağımızı dişimizə tutub, öz-özümüzə fikir etdik: şimdi ki, iş böylədir, şimdi ki, bir mükəmməl və müsəlləh firqə on beş ildən bəri tərtib olunub və hökumət ricalı bunu bilib də nəinki əlac etmir, bəlkə onunla həməqidədirlər, bizim xah (istər – P.K.) hökumətdən, xah ermənilərdən böylə firqənin götürülməsini təmənnə etməyimiz bihudədir”. Hökumətin faktiki rəvac verdiyi erməni terrorunun tüğyanı və əl-qol açması müqabilində azərbaycanlı ictimai xadimlərin qarşısında bir yol qalırdı ki, onu da Əhməd bəy özünə xas cəsarətlə belə ifadə edirdi: “Biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək. Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh dəstələrimiz olsun, bizim də gərək daşnaksutyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən böylə işlərə mütəhəmmil olur (qatlaşır – P.K.), gərək o biri tərəfdən də mütəhəmmil olsun”. (12) Növbəti iclaslardan birində Əhməd bəy bir daha hökumət nümayəndələrinə müraciət edir: “Mən burada rus hökumətinə xitabən deyirəm: bizi erməni dəstələrindən mütməin (arxayın – P.K.) edin, və ya bu dəstələri götürün və yainki bizə də izn verin biz də dəstələr qayırib, əsbab - əsləhə fikrinə düşək”. (14)

Fikir ayrılıqlarının sonrakı maddəsi köç məsələsi olmuşdu. Erməni nümayəndələri həmin il köçləri ləğv etməyi təklif edirdilər, belə ki, “ehtirasların hal-hazırda coşduğu bir vəziyyətdə əhali kütlələrinin köçməsi böyük təhlükələr doğura bilər”. (8) Azərbaycan nümayəndələri bildirmişdilər ki, köçləri ləğv etmək mümkün deyil, ona görə də köçərilərin əmlak və həyat təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər alınması zəruridir. Bu məsələ üzrə xüsusi komissiya yaratmaq qərara alınmışdı.

Azərbaycan nümayəndələri həmçinin hər iki tərəfi milli zəmində cinayət törətmiş caniləri hakimiyyət orqanlarına verməyi öz üzərlərinə öhdəlik kimi götürmələrini təklif edirdi. Ermənilər bu təkliflə razı deyildilər. Onlar hesab edirdilər ki, təfərrüatlı məhkəmə istintaqı olmadan cinayətin milli zəmində törədilib törədilmədiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyildi.

Bununla da onlar caniləri ələ vermək və mühakimə etmək istəmədiklərinə hüquqi don geydirməyə çalışırdılar. Müzakirələr gedişində Xatisov o dərəcədə səmimiyyəyə özünü qapdırmışdı ki, belə bir tələbin ilk növbədə “Daşnaksutyuna” qarşı olduğunu bəyan etmişdi. O, hətta xüsusi abırsızlıqla belə bir etirafda bulunmuşdu ki, gənc daşnaklarla “biz erməni milləti iftixar edirik”. (11) Xatisovun bu replikasına cavab çıxışında A.Ziyadxanov bir daha vurğulayırdı: “Bizim camaatın rəyinə görə, “Daşnaksutyun” erməni-müsəlman hadisəsinin ümdə səbəbidir. O firqə məhv olmasa sülh olamaz”. (12) Əhməd bəy Ağayev də öz növbəsində qurultaya qatılmış erməni təmsilçilərin öz canilərini verməkdən boyun qaçırmasının mahiyyətinə belə aydınlıq gətirirdi: “İştə biz şimdi deyirik bu şurişlərin (iğtişaların, şuluqluqların – P.K.) qabağını almaq üçün lazımdır ki, iki tərəf də qatilləri versin. Lakin siz qorxursuz. Çünki böylə cinayətləri və qətləri edənlər sizin gizlin firqənizin adamlarıdır. Siz də bu firqələrdən qorxursuz. Onlar sizləri ələdəvəm (davamlı – P.K.) titrətməkdə və vahimədə saxlayırlar”. (20) Bu məsələ ilə bağlı qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi ki, “hökumət gərək kuşış (səy – P.K.) etsin ki, Qafqazda olan müsəlləh firqələr məhv olsunlar və tərəfeyn (hər iki tərəf – P.K.) çalışsınlar ki, aralığa şuriş salan canilər və qatillər hökumət əlinə verilsin”. (12)

Talanların vurduğu zərəri müəyyənləşdirərkən, ermənilər bunun polis orqanları, yaxud da xüsusi komissiyalar tərəfindən inzibati qaydada məşğul olunmasına təkid edirdilər. Həmin komissiyalara hakimiyyət təmsilçiləri və əhalinin seçdiyi şəxslər daxil olmalı idi. Buna etiraz edən azərbaycanlı nümayəndələrin fikrincə, zərərin ödənilməsi qanuna uyğun olaraq, yalnız məhkəmə qaydası ilə olmalıdır.

Erməni tərəfi həmçinin öz soydaşlarına vurulmuş zərərin ödənilməsini müsəlman imkanlı və əsilzadə zümrəsinin üzərinə qoyulmasını istəyirdi. Bu istəyin arxasında hansı gizli mətləblərin dayandığını Ə. Ağayev özünün məzmunlu çıxışında açıqlamışdı. O, deyirdi: “Bu məsələni araya salmaqdan məqsəd nə ədalətdir, nə də zərərdidələrə köməkdir. Məqsəd müsəlman millətinə cəza verməkdir. Təvəqqe edirəm ki, Arutyunovun dediyi sözlərə diqqət olsun. O deyir ki, gərək xərcləri müsəlman rəis və pişrovları (öncülləri – P.K.), dövlətli və nəcabətləri versinlər. Mən əqidəcə bu sinif adamların məddahı və duaguyu (duaçısı – P.K.) deyiləm. Lakin əlan (hal-hazırda – P.K.) bizim millətin diriliyinə səbəb bu adamlardır. Əgər onlar olmasaydı, millətimiz bilmərrə-bilmərrə batmışdı. Cümlə oxumuşlarımız, iş görənlərimiz bu sinif adamlardan çıxırlar... Hər kəs öz yerində durub, millət yolunda öz borclarını əmələ gətirirdilər. Birisi qələm ilə, birisi pul ilə, birisi iş ilə. İştə ermənilər şimdi bu məsələni qalxızmaqdan məqsədləri bu sinif adamları puç və zay etməkdir. Onlar yaxşı bilirlər ki, bizim camaat öz cəhalət və nadanlığı cəhətinə görə bu adamlarsız bilmərrə zay olub gedər. Odur ki, onlar da bu adamları tələf etmək qəsdinə düşüblər. Çünki əgər bu məsələ keçsə, ermənilər qəpik-quruş istəməyəcəklər. Yüz milyonlar istəyəcəklər. Bu qədər pulu vermək zay olmaq kimidir. Əgər böylə olsa, hökumət yəqin etsin ki, müsəlman milləti Qafqazdan məhv və nabud (yox-P.K.) olacaq. Müsəlmanlar bu nöqtəni dürüst düşüüblər və böylə binagüzarlığı əsla qəbul etməyəcəklər”. (13) Ağayevin bu nitqi, qeyd etdiyimiz kimi, ermənilərin nədən azərbaycanlı burjuaziyadan və zadəgan zümrəsindən dəyən zərəri almaq niyyətlərinə aydınlıq gətirir. Əhməd bəyin də söylədiyi kimi, məhz zəngin sinif öz xeyriyyəçiliyi və mesənətligi ilə xalqın təhsil almasına, maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə önəmli töhfələr vermiş olurdu. Məhz onların yardımları ilə çox vaxt sadə xalq içərisindən çıxmış gənclər öz təhsillərini artırmaq, hətta Rusiyanın və Avropanın ən nüfuzlu universitetlərində oxumaq fürsət və imkanları əldə edirdilər. Üstəlik 1905-1906-cı illərdə azərbaycandilli mətbuatın inkişaf və inkişar tapması da

əhəmiyyətli dərəcədə sözügedən siniflərin yardımları sayəsində mümkün olmuşdu. Erməni tərəfinin dəyən zərər adı altında həmin sinfin təmsilçilərinin üzərinə faktiki təzminat qoymaq istəyi onların maddi imkanlarının daraldılmasına və heçə endirilməsinə hesablanmışdı. Bu da yekunda Azərbaycanda maarif və mədəni yüksəliş hərəkatına, və, deməli azərbaycanlıların milli-siyasi şüurunun artmasına ağır zərbə ilə nəticələnməli və ermənilərin öz hədəflərinə çatmasını asanlaşdırmalı idi.

Erməni deputatların zərərin ödənişi ilə bağlı tələblərin bir məqamı da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu zərərin məhkəmələr vasitəsilə deyil polis tərəfindən qısa müddət ərzində müəyyənləşdirilib alınması idi. Bu məqama da Ə.Ağayev bəsirətli bir şəkildə açıqlama gətirir. Onun sözlərinə görə, “ermənilərin ... müsəlləh və mükəmməl dəstələri, saldatları, cəbbəxanaları var. Bu dəstələr naməlum, adsız və cürəbəcürə tanınmayan yerlərdən gəlmiş adamlardan təşkil olunub, müsəlman şəhərlərinin və kəndlərinin üstünə hücum edirdilər. Müsəlmanların isə nə dəstələri, nə firqələri var, nə də saldatları. Hər yerdəki onların üstünə tökülüblər, onlar bacardıqları qədər cavab veriblər. Bu müsəlmanlar həmən yerlərin adamlarıdır ki, dava olubdur. Şimdi əgər zərər polisə idarələrinin vasitəsilə təyin olunub alınsa, yerli müsəlmanlar üzə olub cəzalanacaqlar. Ermənilər isə gəlmə dəstələrdən olub, əsla ələ düşməyəcəklər və heç bir zərəre cavabdeh olmayacaqlar. Siz ermənilər buna xatircəm olub zərər istəyirsiniz və tələb edirsiniz ki, zərərlər polisə vasitəsilə təyin olunub alınsın”. (14)

Azərbaycan nümayəndə heyətinin bir başqa tələbi cinayətkarların hakimiyyət orqanlarına verilməsi məsələsi üzrə erməni katolikosunun Tiflisdə şeyxülislamla görüşünün keçirilməsi ilə bağlı idi. Lakin ermənilər bu tələbdən yayındılar. Onlar aşağıdakı məzmunlu təklif irəli sürdülər: “Katolikos xəstədir. Onun tərəfindən Yepiskop Baturyan Şeyxülislamın yanına gedərək, qətlərdən kədərləndiyini bildirəcək. Ancaq, qatilləri rus məhkəməsinə verə bilmərik, çünki məhkəmə olarsa, bu iş uzanar. Bunları erməni millətinin vicdanına həvalə edək. Onlar öz vasitələri ilə qatillərin cəzasını versinlər”. Lakin öz növbəsində Qafqaz hökuməti bu məsələni qapatmaqdan ötrü əllərindən gələni etdi, və cinayətkarlar nəhayətdə məhkəməyə verilmədilər.

Əhalinin tərksilah olunması məsələsi də yekun iclasın gündəliyinə salınmışdı. İ.Hacıyevdən başqa bütün azərbaycanlı nümayəndələr tərksilah lehinə səs verdilər. Lakin o şərtlə ki, nümayəndələrin göstərdikləri tədbirlər qəbul edilsin. İ.Hacıyev yubanmadan tərksilah lehinə çıxış edirdi. Özlərinin ilkin çıxışlarının xilafına olaraq erməni nümayəndələr belə bir ifadə üslubuna razılıq verdilər: “müvəqqəti olaraq, tam sakitləşməyə qədər əhalinin tərksilahını dayandırmaq arzu olunandır”. Hər iki tərəfin uzlaşdığı maddələr bunlar idi: ibtidai məktəblərdə ümumi icbari pulsuz təhsilin daxil edilməsi; qarışıq əhalisi olan kəndlərdə qarışıq məktəblərin təsis olunması; müsəlmanlar üçün müəllim və ruhani seminariyasının təsis olunması; müsəlmanların digər millətlərlə hüquqi cəhətdən faktiki tam bərabərliyinin təmin edilməsi; yerli özünüidarə orqanlarına seçkilər üçün təsbit edilmiş senzin aşağı salınması; quberniya və qəza idarələrindən qüsurlu keçmiş olan, əhalinin etibarını itirmiş şəxslərin kənarlaşdırılması; inzibati və polis məmurlarının təhsil senzinin təsbit olunması; ermənilərin təklifi ilə polisin aşağı vəzifələrinə ruslardan əlavə bərabər sayda ermənilərin və azərbaycanlıların təyin olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi; müsəlman əhalisinin yaşadığı rayonlarda yerləşən hərbi hissələrdə aşağı rütbəli ermənilərin olmamaları barədə məsələnin canişinin baxılmasına çıxarılması; məhkəmə icraatı orqanlarının yenidən təşkil olunması. Nəhayət, hər iki tərəfin nümayəndələri Canişin idarəsi nəzdində hər iki millətin seçilmiş şəxslərindən ibarət xüsusi

müşavirənin təsis edilməsi, eləcə də qubernatorların və qəza rəislərinin yanında həmin əsaslar üzrə barışıq komissiyaların təşkil edilməsi haqqında razılığa gəldilər; barışıq komissiyaları zərurət hallarında yerli hakimiyyətin onlara müraciət etmələri məqsədi ilə yaradılmalı idi.

Erməni və azərbaycanlı tərəflərin uzlaşdığı maddələrin mahiyyətinə nəzər saldıqda, görürük ki, onlar, əvvəla, milliyyətindən asılı olmayaraq Ümumqafqaz xarakteri daşıyırdı və sözügedən məsələlərin çözümü müxtəlif etnik toplumların inkişafına təkan verə bilərdi. Habelə göstərilən müddəalar həmin vaxt baş verməkdə olan inqilab gedişində fərqli siyasi düşərgələrin irəli sürdüyü və elementar demokratik hüquq və azadlıqların təminatına yönələn tələblərə müvafiq gəlirdi. Canişin İ.İ.Voronsov-Daşkovun da bu tələblərə iltifatlı münasibəti onun öz liberal imicini Qafqaz publikası qarşısında nümayiş etdirmək istəyi ilə bağlı idi. İkincisi, erməni tərəfi azərbaycanlılara və bütövlükdə müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik xarakterli məhdudiyyətlərin götürülməsi lehinə çıxarkən, bəlli mənada təbliğati məqsəd də güdürdü. Məsələ onda idi ki, erməni xadimlər Qafqaz və Rusiya ictimaiyyətinin gözündə təmsil etdikləri erməni hərəkətinin müstəsna tərəqqipərvər obrazını yaratmağa və bu səbəbdən özlərinin guya geridə qalmış müsəlmanların ictimai və mədəni inkişafı yolunda mövcud əngəllərin aradan qaldırılmasının qızgın tərəfdarı kimi göstərməyə çalışırdılar. Əslində isə onların strateji məxfi məqsədi guya tərəqqilər üçün say göstərdikləri müsəlmanları əzəli torpaqlarından çıxarmaqdan və bu ərazilərdə erməni dövlətini yaratmaqdan ibarət idi.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olduğu kimi, barışdırıcı məzmunlu sazişin əksər maddələri azərbaycanlı nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu, əvvəla, müvəqqəti-şərti deyil, gerçək sülhə nail olmaq söylərindən xəbər verirdi. İkincisi, dinc həyatın yoluna qoyulması ilə vəziyyətdən yararlanaraq, öz millətinin maarifləndirilməsi və ictimai-mədəni inkişafı üçün daha təsirli tədbirlər alınması kimi qızgın istəyindən irəli gəlirdi. Canişinin qətnaməsinin son bölmələri də məhz buna dəlalət edirdi. Orada oxuyuruq: “Maarifçi və müsəlmanların digər milliyyətlərlə bərabərləşdirilməsi tədbirlərinə dair müşavirənin nəzərdə tutduğu məsələlər artıq mərkəzi hökumət tərəfindən işlənilməkdədir və düşünmək olar ki, müşavirənin arzuladığı səpkidə həll olunacaqdır. Həmçinin canişin tərəfindən əhali arasında savadlılığın yayılmasına və məktəb işinin qoyuluşunun lazımlı səviyyəyə qaldırılmasına dair ondan asılı bütün tədbirlər görülməkdir. Bununla yanaşı müsəlmanların sıxışdırılması ilə bağlı qanunvericilikdə mövcud olanların aydınlaşdırılmasına başlanılacaqdır ki, Canişindən asılı olan hər şey yubadılmadan yoluna qoyulsun... İlk növbəyə isə Qori şəhəri ilə müqayisədə müsəlmanlar üçün daha rahat olan yerdə müəllimlər seminariyasının açılması haqqında məsələ çıxarılaçaqdır”. (9)

Beləliklə, qurultayın bütün qərarları azərbaycanlı nümayəndələrin tələblərinə uyğun gəlirdi. Bu, kiçik də olsa, qələbə idi. Belə ki, Qafqaz xalqları arasında sayca ən böyük olan azərbaycanlı əhalinin ən vacib problemləri Qafqazın ali hakimiyyət təmsilçilərinin də iştirakı ilə ilk dəfə olaraq ümumi müzakirəyə çıxarılmışdı. Fəqət bu qələbə ona görə kiçik idi ki, alınmış qərarların böyük əksəriyyəti elə kağız üzərində qaldı. Bunda isə həm erməni qüvvələrinin qarşı əməlləri, həm də bu əməllərdə onlara İ.İ.Voronsov-Daşkovun rəvac verməsi mühüm rol oynamışdı. Faktiki olaraq erməni siyasi cəmiəti qurultayda səs verdiyi qərarları gerçəklikdə əngəlləməklə, öz riyakarlığını bir daha ortaya qoymuş olurdu. Barışdırıcı qurultaya inamsızlıq nümayiş etdirən Gəncə(Yelisavetpol) general-qubernatoru Alftonun qeydlərinə əsasən, mühüm qətnamələr qəbul etsə də, “Qafqazdakı ali rus hakimiyyətini çevrələmiş komitəçilər qrupunun (söhbət daşnakçılardan gedir – P.K.) foto çəkilişini və hər vəchlə ermənilərə özünün knyaz

Qolisına olan kin-küdurətini göstərən qrafinyanın fərqləndiyi canişinin yanında təntənəli ziyafəti (rautu) hesaba almasaq”, Tiflis qurultayı faktiki olaraq əhəmiyyətli sonluqla yekunlaşmadı. (1)

Ədəbiyyat

1. АПДУАП АР f. 276, s. 8, iş 269, v. 24
2. «Баку» qəzeti, 23 fevral 1906-cı il
3. «Баку», 1906, 23 fevrl., 5,6 марта № 43, 51,52
4. Каспи, 29 may 1905-ci il
5. Каспий, 1906, 5 марта, №51, с.4
6. Каспий, 1906, 7 марта, №52, с.4
7. Каспий, 1906, 10 марта, №55, с.4
8. Каспий, 1906, 10 марта, №55, с.4
9. Каспий, 1906, 11 марта, №56, с.4
10. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 1 mart, №57, s.1
11. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 3 mart, №59, s.1
12. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 5 mart, №60, s.1
13. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 6 mart, №61, s.2
14. Tiflisdə erməni-müsəlman məclisi. “İrşad” qəz., 1906, 8 mart, №63, s.2

ПРИМИРИТЕЛЬНЫЙ СЪЕЗД В ТИФЛИСЕ В ФЕВРАЛЕ 1906 ГОДА

Керимзаде Парвин

Резюме

20 февраля - 6 марта 1906 года в Тифлисе под председательством наместника на Кавказе графа И. И. Воронцова-Дашкова был проведен армяно-азербайджанский примирительный съезд. На съезд были приглашены высшие военные чины и должностные лица со всего Южного Кавказа. Азербайджанскую сторону представляли Ахмед бек Агаев, Исрафил Гаджиев, Мухаммед ага Векилов, Карабек Карабеков, Алекпер бек Хасмамедов, Адиль хан Зиядханов и другие. В данной статье исследуются вопросы, обсуждаемые на съезде, позиция азербайджанских представителей и решения, принятые на съезде.

RECONCILIATION CONGRESS IN TBILISI IN FEBRUARY 1906

Karimzada Parvin

Summary

From February 20 to March 6, 1906, the Armenian-Azerbaijani reconciliation congress was organized in Tbilisi under the chairmanship of Caucasus official Vorontso-Dashkov. High military rank and officials were invited to the congress. Azerbaijan side was represented by Ahmed bey Agayev, Israfil Hajiyeve, Mohammad Aga Vakilov, Garabey Garabeyov, Alakbar bey Khasmammadov, Adilkhan Ziyadkhanov, and others. In this article, the issues discussed at the congress and the position of the Azerbaijani representatives were researched.

Rəyçi: dosent Asif Cavadov

Ümumi tarix kafedrasının 06 iyul 2022-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 08 iyul 2022-ci il